

DOI 10.4467/25439561KSR.22.002.16354

ANNA GAWARECKA

 <https://orcid.org/0000-0002-0930-0064>

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza

Poznań

O TYM NIE TRZEBA MÓWIĆ. CZESKA (NIE)PAMIĘĆ O WYSIEDLENIU NIEMCÓW

DO NOT SAY IT OUT LOUD CZECH (UN)MEMORY OF THE DISPLACEMENT OF THE GERMANS

Streszczenie

Temat powojennego wysiedlenia Niemców, przez lata, zwłaszcza w oficjalnej retoryce propagandy komunistycznej, traktowanego w kategoriach „sprawiedliwości dziejowej”, w dzisiejszych dyskursach literackich staje się przedmiotem wielopłaszczyznowych redefinicji i przewartościowań. Pisarze średniego i młodszego pokolenia (Radka Denemarková, Jaroslav Rudiš, Kateřina Tučková, Jakuba Katalpa), ożywiając debatę nad losem niemieckich mieszkańców terenów czechosłowackich, dążą do przywrócenia „trudnej pamięci” i do obnażenia procesów wyparcia i zapominania o winach własnych, towarzyszących wypędzaniu dotychczasowych sąsiadów, pozornie jedynie uzasadnionemu słusznością przypisywania odpowiedzialności zbiorowej domniemanym zwolennikom zbrodni hitlerowskich.

Abstract

Over the years, the subject of the post-war displacement of Germans was treated in terms of “historical justice”, especially in the official rhetoric of the communist propaganda. Now it has become the subject of multidimensional redefinition and reevaluation in the literary discourses. Writers of the middle and younger generation (Radka Denemarková, Jaroslav Rudiš, Kateřina Tučková, Jakuba Katalpa), by enlivening the debate on the fate of German inhabitants of Czechoslovakia, strive to restore “difficult memory” and to expose the processes of repression and forgetting about own guilt resulting from expulsion of the

former neighbours, apparently only due to the legitimacy of assigning collective responsibility to alleged supporters of Nazi crimes.

Słowa kluczowe: wysiedlenie Niemców, wina zbiorowa, zapomnienie, przeciwpamięć, przestrzenie zapominania

Keywords: displacement of Germans, collective responsibility, oblivion, counter-memory, spaces of forgetting

„Na pytanie, po co napisała książkę, odparła, że tabu związane z seksem, religią i śmiercią już nie istnieje, ale współczesna literatura nadal jest ślepa i nie widzi szkieletów, które czeski naród ma nawciskane do szafy. – Czechy są od stóp do głów chore, a co jest jeszcze gorsze, nie chcą się leczyć. To, co nienazwane wciąż gnije pod dywanem”¹.

Cytowana przez Mariusza Szczygła wypowiedź dotyczy powieści *Peníze od Hitlera* (2006), w której autorka, Radka Denemarková, sięga po jeden z owych „pod dywanem skrywanych” rejestrów czeskiej historii, a mianowicie powraca do kwestii powojennego wysiedlenia Niemców. Publicystę, konsekwentnie w swych reportażach promującego specyficznym wyprofilowany obraz kultury naszych południowych sąsiadów, w jego oczach preferującej „oswajanie nieszczęścia śmiechem”, interesuje przede wszystkim niechęć, z jaką widzowie odnoszą się do wystawionej przez Švandovo divadlo scenicznej adaptacji tej powieści. Wprowadzenie „odmiennego punktu widzenia” umacnia tu zatem jedynie te założenia, dowodząc, że zbyt radykalna próba przełamania owego idylliczno-humorystycznego paradygmatu kulturowego skutkuje jej odrzuceniem.

Tymczasem *Peníze od Hitlera* przyniosły autorce sukces, zyskały też uznanie za granicą. Aprobatywnie zainteresowanie krytyków i odbiorców, z jednej strony motywowane charakterystycznym dla literatury czeskiej z początku nowego milenium odrodzeniem rozmaitych form pisarstwa „społecznie zaangażowanego”, pozwala, ze strony drugiej, na prześledzenie zmian, jakie zachodzą w zasobach ustalonych i na wiarę przyjmowanych wyobrażeń. Radykalny charakter przewrotu politycznego otworzył, truizmem jest zresztą przypominanie o tym, drogę ku nieskrępowanemu eksplorowaniu „źle wcześniej widzianych” tematów i przy okazji lite-

¹ M. Szczygieł, *Zrób sobie raj*, Wołowiec, Wydawnictwo Czarne, 2010, ss. 209-210.

rackich technik ich ujmowania². Jak jednak wynika z przytoczonych słów Dene-markovej, nie wszystkie „odtajnione” tabu wkraczały w przestrzeń twórczą i komunikacyjną z jednakową łatwością. Co więcej, demokratyzacja życia kulturalnego przyczyniła się do zainicjowania swoistej „wojny dyskursów”, dopuszczając do głosu rozmaite, nierzadko sprzeczne, poglądy³. Tendencje do „odklamywania” historii i przypominania niewygodnych dla wspólnotowego „dobrego samopoczucia” jej momentów znajdowały zatem kontrapunkt w podtrzymywaniu od dawna zakorzenionych wyobrażeń, na peryferie pamięci przesuwających świadomość popełnianych przez siebie (lub swych przodków) postępów niegodnych i likwidujący etyczny imperatyw życia obarczonego ciężarem winy.

W dyskusjach tych „wielkie opowieści” zastępowane bywają narracjami „mikro”, nastawionymi na zaprezentowanie jednostkowych losów, których wyjątkowość nie potwierdza tym razem żadnej reguły, wykazując, że nad ludzką krzywdą nie powinna górować *a priori* zadekretowana słuszność ideologicznych projektów. Literatura zaś, z istoty swojej predestynowana, by owe jednostkowe losy unaczyniać oraz opatrywać je zespołami sensów, dysponuje technikami zdolnymi do ewokowania obrazu świata w sposób otwierający drogę ku poddaniu aksjologicznego doświadczenia czytelników głębokiemu namysłowi⁴. Zadawanie wcześniej pomijanych pytań wywołuje zaś potrzebę przeformułowania oczywistych (pozornie!) odpowiedzi i uwzględnienia cudzego, dotychczas uważanego za wrogi i dodatkowo niezgodny z prawdą historyczną, punktu widzenia. Juraj Herz, wyjaśniając motywy kierujące nim podczas kręcenia filmu *Habermannův mlýn* (2010), deklaruje, że pragnął w nim:

„[...] otevřít téma vyhnaných Němců, protože krutosti, které vyhnání provázely, zůstávají dodnes tabu. Mnoho Čechů nechce, aby jim byly připomínány, mnoho Němců setrvává na mínění, že bylo učiněné příkoří, které nebylo nikdy odčiněno, [...] a o tom všem film Habermannův mlýn je. A je i [...] o snaze zakrýt své vlastní zločiny, protože mezi těmi zapálenými revolučními gardisty [...] i mnoha zdánlivě sluš-

² W literaturze czeskiej, po, wyraziście określającym oblicze twórczości z lat dziewięćdziesiątych, „zachłyśnięciu się” postmodernistycznymi strategiami narracyjnymi, zaczyna się „rehabilitacja” tradycyjnych, nastawionych na jednoznaczność etycznego nacechowania i na mimetyczny wymiar fikcyjnej reprezentacji rzeczywistości, metod konstruowania opowieści. Jako przykład tej przemiany Pavel Janoušek wskazuje powieść Kateřiny Tučkovéj *Vyhnaní Gerty Schnirch*. Por. P. Janoušek, *Svědectví nejen o Gertě Schnirch aneb Takoví jsme byli*, „Host” 2009, nr 9, s. 62.

³ Por. O. Tábořský, *Dějiny podle plánu. Politika dějin a paměti v normalizačním muzejnictví*, [w:] *Česká paměť. Národ, dějiny a místa paměti*, red. R. Šustrová, L. Hédlová, Praha, Academia, 2014, s. 281.

⁴ Por. K. Bojarska, M. Solarska, *Przeciw-pamięć*, [w:] *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, J. Kalicka, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2014, s. 402.

nými, obyczajnými lidmi byli udavači. A oni potrebovali odstranit ty, kdož o jejich proviněních věděli. A tato přikoiř nebyla nikdy odčiněna⁵.

U podstaw „zintensyfikowanej obecności” tematu wysiedlenia Niemców w kulturze czeskiej ostatnich lat leży więc potrzeba wydobyć na jaw „ciemnych momentów” z własnych dziejów oraz dążenie do symbolicznego przynajmniej za-dośćuczynienia za wyrządzone krzywdy, które, lekceważone przez wiele lat, teraz zyskują prawo do spojrzenia na nie z perspektywy dotychczas postrzeganej jako fałszywa.

Prozaicy średniego i młodszego pokolenia zatem, zamiast podtrzymywania tezy o dziejowej sprawiedliwości, która sankcjonowała prawo do ukarania sprawców wojennych okrucieństw, na plan pierwszy wysuwają tendencje relatywizacyjne, uchylające uniwersalizm winy zbiorowej i skupiające uwagę na indywidualnych krzywdach i przykładach nieuzasadnionego cierpienia wypędzonych, co inaczej niż dotąd rozkłada role, przydzielając status ofiary tym, którzy dotąd postrzegani byli jako oprawcy⁶. Twórcy mniej uwagi poświęcają w efekcie samej idei usunięcia w s z y s t k i c h niemal mieszkańców narodowości niemieckiej z terenów Czechosłowacji, zainteresowanie koncentrując raczej wokół nadużyć, które w wielu przypadkach uczyniły z procesu deportacji autentyczne „marsze śmierci”. Dotyczy to zwłaszcza tak zwanych „dzikich wysiedleń”, spontanicznie, jeszcze przed ogłoszeniem dekretów prezydenta Edvarda Beneša z sierpnia 1945 roku, organizowanych przez oddziały Gwardii Rewolucyjnej. W pamięci zbiorowej wydarzenia te uległy bowiem zatarciu, wypierane przez – dla wspólnoty wygodniejsze – poczucie zasadności ówczesnych politycznych postanowień, przerzucające brzemie ewentualnych przewinień na decyzje władzy państwowej.

W rezultacie, jak dowodzi Roma Sendyka, powołując się na rozważania Gilles’a Deleuze’a i Félix’a Guattariego dotyczące tzw. tekstów mniejszych (a więc i części dzieł literackich), w języku używanym podczas ożywania tematyki „nie-wygodnej” dominuje instytucjonalnie potwierdzona wehikularność, to zaś, co w wehikularnym dyskursie nie znajduje miejsca, przeniesione zostaje w „szarą strefę” nie-dowiedzeń, lub w ogóle wykracza poza granice tego, co wolno wyartykułować. Niektóre przynależne do tej tematyki wątki przechowuje spontaniczna mowa wernakularna, zastrzeżona dla poufnej komunikacji prywatnej, wzbogacona o elementy mityzacyjne oraz, odpowiednio wyselekcjonowane oraz zinterpretowane

⁵ J. Herz, *Předmluva*, [w:] J. Urban, *Habermannův mlýn*, Praha, Fragment, 2016, s. 8.

⁶ Por. A. Fialová, *Češi a Němci*, [w:] *V souřadnicích mnohosti. Česká literatura první dekády jedenadvacátého století v souvislostech a interpretacích*, red. A. Fialová, P. Hruška, L. Jungmannová, Praha, Academia, 2014, ss. 359-362.

informacje referencjalne⁷. W przypadku gdy przedmiotem literackiej reprezentacji rzeczywistości staje się (niezbyt odległa, lecz przynależna już do uniwersum historii) przeszłość, na czoło stosowanych przez pisarzy strategii wysuwa się operowanie mechanizmami indywidualnej i zbiorowej pamięci, wpływanie na jej przemiany i wypełnianie konkretną treścią odkrywanych w niej luk. Zadanie to nie jest jednak ani łatwe, ani „bezbolesne”. Akceptacja świadomości, że wysiedleniu towarzyszyły zbrodnie popełniane przez Czechów, wymaga bowiem zarówno wzięcia na siebie (we wspólnotowym sensie) odpowiedzialności, jak i powstrzymywania się od uwag różnicujących rodzime i hitlerowskie bestialstwo, i przypisywania temu pierwszemu statusu *sui generis* skutku ubocznego, nieuchronnego podczas wdrażania w życie zasad dziejowej odpłaty⁸.

Aleida Assmann, analizując „trudną” niemiecką pamięć, wykluczając ze swojego zasięgu wiedzę o własnym uczestnictwie w nazistowskich zbrodniach i opisując wysiłki, by pamięć tę „przeprogramować”, rekonstruuje zarazem przyczyny, które leżały u podłoża owych kłopotów z interioryzacją „niewygodnych” wspomnień, dostrzegając je w tendencji do przenoszenia winy na hitlerowski aparat państwowy oraz w „zwykłym” braku możliwości dotarcia do rzetelnych informacji. „By pojawił się ślad pamięci – konkluduje badaczka – najpierw musi zaistnieć ostrzeżenie i zapisanie w pamięci tego, co później może być przywoływane w formie wspomnienia”⁹. Identyczne wnioski można by odnieść do czeskiej pamięci o niemieckich powojennych losach. Po części bowiem w podobny sposób funkcjonuje tu mechanizm eksternalizowania winy (np. przypisywania jej systemowi komunistycznemu), po części zaś o niechęci do zaakceptowania faktów decyduje niewiedza, reżimowa polityka memorialna nie dopuszczała wszak do głosu świadectw niezgodnych z oficjalną wykładnią dziejów. Otwarcie się na ich miarodajność oznacza również konieczność wkroczenia w doświadczeniowy świat Innego¹⁰, co

⁷ Por. R. Sendyka, *Niepamięć albo o sytuowaniu wiedzy o formach pamiętania*, „Teksty Drugie” 2016, nr 6, ss. 250-251.

⁸ Por. P. Janoušek, *Svědectví nejen o Gertě Schnirch...*, op.cit., s. 61.

⁹ A. Assmann, *Pięć strategii wypierania ze świadomości*, tłum. A. Pełka, [w:] *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*, red. M. Saryusz-Wolska, Kraków, Universitas, 2009, ss. 340-341.

¹⁰ W jednym z wywiadów udzielonych po wydaniu powieści *Vyhnutí Gerty Schnirch*, Kateřina Tučková podkreśla: „Snažila jsem se k odsunu přistupovat bez emocí a osobní zaujatosti, sama mám z česko-německou otázkou málo společného. [...] Šlo mi o silný příběh, srozumitelný pro mou generaci. [...] Ale o žádné z postav se nedá říct, že by vystihovala mě nebo mé názory. Každá je extraktem nejen řady německých osudů, které jsem zaslechla nebo vyčetla, ale také osob, které osobně znám” (T. Radváková, *Příspěvek k popření kolektivní viny. Román Kateřiny Tučkové se vrací k odsunu*, „Právo” 2009, nr 309, s. 6).

rodzi etyczne niepokoje związane z zawłaszczaniem tej Inności i przypisywaniem sobie prawa do wypowiedzania się w imieniu poszkodowanych¹¹.

Dzięki przyjęciu na siebie powinności empatycznego obcowania z cudzą pamięcią i jej, opartego na pracy wyobraźni, rekonstruowania zmienia się kierunek obserwacji. W większości tekstów bohaterami są Niemcy, a przyjęta perspektywa narracyjna decyduje, że odbiorca ogląda prezentowaną rzeczywistość ich oczami, akceptując manifestowane przez nich prawo do odczuwania krzywdy, które *de facto* definiuje tożsamość protagonistów, budowaną wokół wspomnień o traumatycznych przeżyciach i niepozwalającą na zapomnienie o bolesnej przeszłości oraz na wybaczenie winowajcom:

„Nikomu to neodpustím. Nikdy. O některých obdobích svého života já nemluvim. Mívám tak po těch letech pocit, že se to stalo někomu jinému. Že se mě to vlastně netýkalo a netýká. A vy si tu místo omluvy za to, že jste mi sprostě ukradli střechu nad hlavou a z domova vyhnali jak vyzáblou prašivou fenu, v pohodě a klidu vytáhnete úřednické černé desky”¹².

Analogiczny, oparty na czarno-białym rozłożeniu sił, jednoznacznie przydzielający rolę pokrzywdzonych (najczęściej „apolitycznych” starców, kobiet i dzieci)¹³ i krzywdzicieli mechanizm (nie)wybaczenia i marzenia o ekspiacji, i namysłu nad sensownością uporczywego podtrzymywania pamięci o traumatycznych doświadczeniach, rządzi w *Vyhnání Gerty Schnirch* Kateřiny Tučkovéj (2009):

„Jak dlouho jí trvalo, než se se vším smířila? Celý poválečný život [...]. Celou dobu, co strávila v Perné a pokoušela se ostatním dokázat, že za nic nemůže [...]. Marně. A pak znovu celá sedmdesátá léta, kdy ji smetla první normalizační vlna [...]. Teprve po letech za tím vším udělala tlustou čáru, sebrala si svých pár švestek a odešla do důchodu, shořelá jak troud, po letech nicnesmění a vynuceného nicnechtění. Teprve pak se jí to všechno podařilo [...] zahodit daleko za sebe [...] Za cenu toho, že se vzdala”¹⁴.

W powieściach tych toczy się w rezultacie walka o odzyskanie „swojego miejsca w świecie”, które protagonistkom brutalnie odebrano, z niezrozumiałych dla nich przyczyn zaliczając je do grona nazistowskich zbrodniarzy. By tezy te

¹¹ Por. D. LaCapra, *Trauma, nieobecność, utrata*, tłum. K. Bojarska, [w:] *Antologia studiów nad traumą*, red. T. Łysak, Kraków, Universitas, 2015, ss. 99-100.

¹² R. Denemarková, *Peníze od Hitlera (letní mozaika)*, Brno, Host, 2017, s. 127.

¹³ Por. H. Orłowski, *Oblicza deprywacji*, [w:] *Polsko-niemieckie miejsca pamięci*, t. 1, *Współne/oddzielne*, red. R. Traba, H.H. Hahn, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2015, ss. 418-420.

¹⁴ K. Tučková, *Vyhnání Gerty Schnirch*, Brno, Host, 2014, s. 391.

potwierdzić, Kateřina Tučková cytuje przemówienie Edvarda Beneša wygłoszone w Brnie w maju 1945 roku, korzystając z często dziś stosowanej sylleptycznej techniki przesycania porządku fikcyjnego wtrętami referencjalnymi¹⁵. Oracja ta dała zaś bezpośredni impuls dla zorganizowania niesławnego brneńskiego „marszu śmierci” (30/31 maja tegoż roku):

„Ale tak končí svou válku nacismus! Až do poslední chvíle hnal německý lid do fanatického boje a tento lid do toho boje šel. [...] Ten německý lid šel do krvavého vraždění jako slepý a hluchý, nevzepřel se, nezamyslel se, nezastavil se [...]. Tento národ přestal být v této válce už vůbec lidským, přestal být lidsky snesitelným. [...] Tento národ za to musí stihnout veliký a přísný trest. [...] Můj program je – já to netajím – že otázku německou musíme v republice vylikvidovat”¹⁶.

Radykalnie antygermańska retoryka, korespondująca wówczas niewątpliwie z nastrojami społecznymi, aktualnie, z dużego dystansu czasowego, jawi się jako narzędzie proklamowania etnicznej czystki. Wydane następnie zarządzenie władz komunalnych, nakazujące „wyprowadzenie Niemców przebywających w administracyjnych granicach miasta Brna”¹⁷, stanowi węzłowy moment fabuły – to ono „zaprogramowało” przyszłe losy Gerty i innych „kobiet, dzieci i starców” i to ono inspiruje protagonistkę do poszukiwania odpowiedzi na kluczowe dla etycznego przesłania powieści dylematy:

„Spravedlnost neexistuje. Donedávna v ní ještě věřila, myslela si, že jde zhodnotit míra provinění, kterého se kdo dopustil. Donedávna si myslela, že pravda se nakonec vždycky ukáže. Jak se mylila! [...] Ve stejném davu byli hnáni i Liebscherovi, babička Pawelka z Köffilergasse, s krvavými bolteci uší, ze kterých jí před chvílí strhli naušnice, prodavačka Mayerová s malou Irmou a Ingrid [...]. Stály [...] nedaleko od Tomaschka, Golla a jiných, které si zase pamatovala ze svého působení v Winterhilfe. Co komu udělala Mayerová, co babička Pawelka, nebo ona, Gerta s Barborou, že je tlačili z města ven vedle takových?”¹⁸

Pytania takie, obejmujące swym zasięgiem domenę rudymentalnych kulturowych wartości – mowa tu wszak o prawdzie i sprawiedliwości – odpowiedzi tej jednak nie znajdują. Ich emocjonalnym wydzźwiękiem okazuje się poczucie absurdu i wszechogarniającej bezsilności, a egzystencjalną konsekwencją – całozyciowe

¹⁵ Por. H. Gosk, *(Mikro)faktura. Ślady, szyfry, konkrety we współczesnej prozie polskiej powracającej do czasów okupacji. Studium jednego przypadku*, [w:] *Literatura i „faktury” historii XX (i XXI) wieku*, red. A. Molisak i in., Warszawa, Dom Wydawniczy Elipsa, 2014, s. 74.

¹⁶ K. Tučková, *Vyhnání Gerty Schnirch...*, op.cit., s. 80.

¹⁷ Ibidem, s. 77.

¹⁸ Ibidem, ss. 89-93.

rozpamiętywanie klęski, za którą Gerta uważała utratę domu i uzyskanie „w zamian” statusu niepełnoprawnego obywatela czechosłowackiego państwa. Ciągłe „rozdrapywanie ran” określa też tożsamościowe rozterki Gity Lauschmannovej, bohaterki *Pieniędy od Hitlera*, ponieważ niemożność zapomnienia o przeszłości leży u podłoża odmowy zaakceptowania przez nią tego, że (po)wojenne przeżycia *de facto* przeprogramowały jej biografię w całkowicie niepożądanym kierunku¹⁹. Z tej przyczyny protagonistka nie tylko pamięta o doświadczeniach z młodości, lecz także przekształca wspomnienia o nich w narzędzie szeroko zakrojonej zemsty.

W powieściach Tučkovej i Denemarkovej jednak powojenne losy niemieckich mieszkańców Czechosłowacji przedstawione zostają „niestandardowo”. W obu przypadkach bowiem bohaterki, w wyniku rozmaitych zbiegów okoliczności, nie opuszczają kraju, zmuszone są zatem do stawiania czoła powszechnej wrogości otaczającej wszystko, co reprezentuje germańskie dziedzictwo, przez wieki wszak współkształtujące krajobraz kulturowy ziem czeskich. Co więcej, autorki, dążąc do uchylecia słuszności konceptu zbiorowej winy, odbierają swym protagonistkom „rys typowości” – żadna z nich nie jest „w pełni” Niemką: Gerta pochodzi z rodziny mieszanej, Gita natomiast przynależy do licznego w przedwojennej Czechosłowacji środowiska niemieckojęzycznych Żydów. W ten sposób próby unaocznienia modelowych sytuacji i przełożenia danych statystycznych na konkret sekwencji fabularnych przeradzają się w indywidualne przykłady „historii paralelnych” (określenie Marty Wyki)²⁰ lub „niekonwencjonalnych” (omawianych przez Ewę Domańską), w których „stawką w grze” jest walka pokonanych o własną wizję przeszłości²¹. Zapominanie, ewentualnie narzucanie konkretnej wykładni takich wydarzeń, z jednej strony, i przeciwstawianie mu narracji kontrapamięciowych, ze strony drugiej, stanowi w tej sytuacji „naturalny” – funkcjonujący niejako „odwrotnie proporcjonalnie” – rezultat memorialnej polityki państwowej. Utożsamiające się z „przegraną mniejszością” bohaterki, w opresyjnych realiach socjalistycznej codzienności z jej w Foucaultowskim duchu rozproszonym oddziaływaniem aparatu władzy toczą walkę z zapominaniem i dezinterpretacją samotnie, wyłączając z niej swe dzieci, po części by je chronić, po części jednak odbierając im prawo do uczestnictwa we własnym cierpieniu:

¹⁹ Por. B. Neumann, *Literatura, pamięć, tożsamość*, tłum. A. Pełka, [w:] *Pamięć zbiorowa...*, op.cit., s. 257.

²⁰ Por. M. Wyka, *Historie paralelne, archiwa i listy jako założycielska przestrzeń nowej literatury faktu*, [w:] *Literatura i „faktury” historii...*, op.cit., s. 23.

²¹ Por. E. Domańska, *Historie niekonwencjonalne. Refleksja o przeszłości w nowej humanistyce*, Poznań, Wydawnictwo Poznańskie, 2006, ss. 25-26; K. Pomian, *Historia. Nauka wobec pamięci*, Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2006, s. 92.

„Nepopírá, že to byla její chyba, že dnes Barbora nejeví zájem o ni ani o jejich minulost. Stalo se to tenkrát, když byla ještě dítě, během těch věčných dotazů na jejich rodinu a otce, které Gerta nedokázala zodpovědět. Svezlo se s nimi všechno, a proto Gerta celou rodinnou historii zapouzdřila do tajemství. Tabu”²².

Przedmiotem tej batalii okazuje się nie tyle pamięć, ponieważ ta nie została utracona, a bohaterki kurczowo „trzymają się” dramatycznych wspomnień o czasach dawno minionych, przez czeską większość skwapliwie zapomnianych, ile przywrócenie wiedzy o deportacjach, której, niegdyś odrzucana, a teraz gwarantowana przez relacje uczestników wydarzeń, rzetelność, powinna na nowo zakorzenić się w świadomości powszechnej.

Pytania o to, kto, o czym i w jaki sposób pamięta/zapomina, nabierają w przypadku skonfliktowanych dyskursów wysiedleńczej wagi palącego aksjologicznego problemu i dopominają się o zaoferowanie nowych odpowiedzi, które nierzadko łączy się z przekierowaniem uwagi na tematy w stosunku do zagadnienia pamięci historycznej/zbiorowej pokrewne. Traumatyczne przeżycia bowiem, co rekapitułuje Douwe Draaisma, bywają zarówno przedmiotem obsesyjnych wspomnień, jak i przyczyną pamięciowych zakłóceń, polegających na wypieraniu ciężaru przeszłości, jej fragmentaryzacji, ewentualnie całkowitego (rzekomo) zapomnienia²³. W architektonice fikcyjnych fabuł funkcję opisu tych zaburzeń, zyskującego najczęściej status symbolicznej ewokacji zbiorowego zapomnienia, pełnią elementy narracji maladycznych. Demencja i uwiąd starczy lub wywołana urazem mózgu amnezja stają się zatem spektakularnymi, acz metaforycznymi znakami niepamięci, nagle nawroty obrazów z przeszłości dowodzą zaś, że zapomnienie, choć może przynieść tymczasową ulgę, nigdy nie jest ostateczne.

W powieści Jakuby Katalpy *Němci* (2012), również ożywiającej losy niemieckich kobiet, zastosowanie kompozycji ramowej służy „zainscenizowaniu” mechanizmów budowania postpamięci, w sytuacji gdy wspomnienia cierpiącej na chorobę Alzheimera bohaterki, Klary Rissmann, uległy zatraceniu. Oparta na konwencji śledztwa opowieść o dziecku ukradzionym uciekającej przed represjami protagonistce przeradza się w literacką analizę konfliktu dwóch rodzinnych legend.

²² K. Tučková, *Vyhnutí Gerty Schnirch...*, op.cit, s. 389. W wyrażnie ostrzejszym tonie identyczne niemal przemyślenia protagonistki rekapitułuje Denemarková: „Tohle je taky jejich příběh. Když je budu vytlačovat, dávat přednost dávným mrtvým, tak ten ďábelský kruh nepřetnu. Povyšuju se nad nimi. Svým utrpením. [...] Ale jsou to i jejich vzpomínky. [...] Čí je to vina, že mému světu nerozumějí. Cestu jsem neulehčovala. [...] Jejich životy jsou součástí mého příběhu [...]. A přitom je za to nenávidím, že se do mého příběhu cpou. [...] Dceru neposlouchám, její pravdu slyšet nechci” (R. Denemarková, *Peníze od Hitlera...*, op.cit., ss. 166-167).

²³ Por. D. Draaisma, *Księga zapomnienia*, tłum. R. Pucek, Warszawa, Wydawnictwo Aletheia, 2012, ss. 207-208.

Konflikty takie zaś, pisze Iwona Irwin-Zarecka, odnosząc to zagadnienie do sporów memorialnych budujących mury niechęci dzielące skłócone wspólnoty, „wybuchają, kiedy jakaś kwestia trafi w społecznie czułe miejsce”²⁴. Badaczka dodaje jednak, że: „Poruszając się w obrębie bezpośrednich i indywidualnych doświadczeń, możemy się spodziewać, że rzeczywiste konflikty zostaną wtórnie przeniesione w domenę pamięci zbiorowej – wraz z leżącymi u ich podstaw emocjami”²⁵. Innymi słowy, zaprojektowana w powieści skomplikowana intryga, która doprowadziła do rozbitcia rodziny na jej czeską i niemiecką linię, korzysta z elementów skontrastowanych dyskursów pamięciowych, wspomagając prywatny wymiar mikrohistorii komponentami pamięci zbiorowej. Dotarcie do rzeczywistego oblicza wydarzeń, niezwykle ze względu na chorobę bohaterki, utrudnione, wymaga nawiązania współpracy i (taktycznego przynajmniej) pojednania przedstawicielek obu wariantów rodzinnej tradycji oraz sięgnięcia po archiwalne dokumenty, przekazujące szczątkowe wiadomości i inspirujące do wypełniania luk informacyjnych hipotezami budowanymi dzięki wysiłkom imagacji:

„Až mnohem později jsem si uvědomila, že to, co jsme [...] zmapovaly, byla geografie ztráty. [...] Mohla jsem vyčíslit každou z jejich ztrát. Většina z nich se přetavila do dávno zapomenutých jmen, do útržků papíru, které jsme popsaly, když jsme [...] pátraly v archivech a matrikách; jiné nabyly podobu vzpomínek, nejasných záblesků, o které se podělili ti, kdo si babičku ještě pamatovali. Občas jsme snily o tom, že babička jednoho dne procitne, zdravá a s dokonalou pamětí, a bude nám vyprávět o všem, co jsme chtěly vědět. Vůbec nás nenapadlo, že by si svá tajemství chtěla chránit”²⁶.

Nazwanie efektów owych czynności śledczych „geografią straty”, aczkolwiek użyte tu w metaforycznym, odnoszącym się do życiowej sytuacji protagonistki, znaczeniu, odsyła ku drugiemu ze wzmiankowanych wcześniej tematów pokrewnych, a mianowicie ku charakterystycznemu dla powojennej polityki pamięciowej procederowi zacierania materialnych śladów niemieckiej obecności na terenach czeskich. Kwestia ta, pominięta w *Pieniądzech od Hitlera*, odgrywa istotną rolę w powieści Tučkovej, często też pojawia się w dziełach, które problematyką wysiedleń zajmują się na marginesie głównego ciągu fabularnego (np. *Grandhotel* Jaroslava Rudiša przypominający czesko-niemiecką historię Liberca) albo takich, w których problematyka ta stanowi zwieńczenie szeroko zakrojonej rekapitulacji dziejów niemieckich rodów od wieków zasiedlających czeskie – najczęściej sudec-

²⁴ I. Irwin-Zarecka, *Konflikty pamięci*, tłum. P. Dorosielski, [w:] *Antropologia pamięci. Zagadnienia i wybór tekstów*, red. P. Majewski, M. Napiórkowski, Warszawa, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2018, s. 434.

²⁵ Ibidem, s. 438.

²⁶ J. Katalpa, *Němci. Geografie ztráty*, Brno, Host, 2014, ss. 412, 413, 414.

kie – terytoria (m.in. *Cejch Zdeňka Šmída*; *Dřevěné ženy* Petra Prouzy). Konsekwentne eliminowanie tych śladów – zmiana nazw ulic, burzenie wszelkiego typu *lieux de mémoire*, wyludnianie i rujnowanie całych miejscowości (stanowiące „standardową” metodę rebohemizacji Sudetów)²⁷, dewastacja i bezczeszczenie nagrobków lub zmiana przeznaczenia budynków mieszczących przez wojnę niemieckie instytucje – wszystko to podporządkowane jest wdrażaniu w życie strategii wymuszonego zapomnienia. Jego skutkiem okazuje się zaś nie tyle zawłaszczanie cudzych „terytoriów memorialnych”, ile umyślne narzucanie im właściwości niemiejsc pamięci (w tym rozumieniu, jakie nadała temu pojęciu, za Claude’em Lanzmannem, Sendyka)²⁸, a zatem przestrzeni pozbawionych jakiegokolwiek – semantycznego i aksjologicznego – nacechowania i niebudzących już żadnych emocji:

„Jen jedno se nezměnilo. Podvědomí Brňanů, které si z generace na generaci předalo mapu města, v němž se české cesty s německými pokoušely nekřížit. [...] Čeští Brňané stále nechodili Běhounskou, Rennergasse, [...] ale stejným směrem se táhnucci Českou [...]. A i pláčka Rudého náměstí, kdysi Adolf-Hitler-Platz s Německým domem, zůstávala prázdná, jako by se na ni lidé bali vstoupit. A jako by si za trest za svou historii nezasloužila ani za výsadbu, zela prázdná a pustá, jen s místy vyschlým trávnikem, s tím prázdným okružím kašny bez vody”²⁹.

Powstają w ten sposób „przestrzenie zapomnienia”, stanowiące odwrotną stronę, bądź, jak to ujmuje Jagoda Wierzejska, margines, kultywowanego pejzażu pamięci. Przypominają one „[...] widmo niepokojących wspomnień, nawiedzających czasem tych, którzy mają kontrolę nad krajobrazem pamięci; dlatego właśnie odmawia się [im – wtrąc. A.G.] prawa do obecności w rzeczonym krajobrazie i spycha w otchłań zapomnienia”³⁰. Badaczka, rozważając metody tego eliminowania z pejzażu wszelkich znaków „wrogiej pamięci”, wymienia trzy praktyki (strategie) kulturowe – niszczenie, zaniedbanie oraz dezinterpretację – służące kontroli „prawomyślnego” charakteru starannie organizowanej przestrzeni. Funkcjonowanie tych samych strategii, rozszerzone na wszystkie dziedziny życia społecznego i nadzoru nad polem symbolicznym, próbują również przedstawić twórcy podejmujący się „ponownego rozpatrzenia” kwestii wysiedlenia Niemców, przekonani, do pewnego stopnia słusznie, dziś bowiem stawianie pomników przypominających o po-

²⁷ Por. K. Pauknerová, *Krajina mezi pamětí a zapomináním. Studie z Čech*, Praha, Karolinum, 2019, ss. 54-84.

²⁸ Por. R. Sendyka, *Pryzma – zrozumieć nie-miejsca pamięci (non-lieux de mémoire)*, „Teksty Drugie” 2013, nr 1-2, ss. 323-344.

²⁹ K. Tučková, *Vyhánění Gerty Schnirch...*, op.cit., s. 325.

³⁰ J. Wierzejska, *Przestrzenie zapomnienia. Marginesy krajobrazów pamięci w eseistyce środkowo- i wschodnioeuropejskiej*, [w:] *Literatura i „faktury” historii...*, op.cit., s. 251.

wojennych wydarzeniach nie budzi większych zastrzeżeń, że perswazyjny i interwencyjny potencjał literatury pomóc może w zmianie spojrzenia na pozornie dawno już przebrzmiałe spory i ocali wiedzę o własnych przewinach od pogrążenia się w odmętach niepamięci.

Literatura

Źródła

Denemarková R., *Peníze od Hitlera (letni mozaika)*, Brno, Host, 2017, 248 ss.

Katalpa J., *Němci. Geografie ztráty*, Brno, Host, 2014, 424 ss.

Tučková K., *Vyhnaní Gerty Schnirch*, Brno, Host, 2014, 416 ss.

Opracowania

Assmann A., *Pięć strategii wypierania ze świadomości*, tłum. A. Pełka, [w:] *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*, red. M. Saryusz-Wolska, Kraków, Universitas, 2009, ss. 333-349.

Assmann A., *Przestrzenie pamięci. Formy i przemiany pamięci kulturowej*, tłum. P. Przybyła, [w:] *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*, red. M. Saryusz-Wolska, Kraków, Universitas, 2009, ss. 101-142.

Bojarska K., Solarska M., *Przeciw-pamięć*, [w:] *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, J. Kalicka, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2014, ss. 396-403.

Domańska E., *Historie niekonwencjonalne. Refleksja o przeszłości w nowej humanistyce*, Poznań, Wydawnictwo Poznańskie, 2006, 324 ss.

Draaisma D., *Księga zapominania*, tłum. R. Pucek, Warszawa, Wydawnictwo Aletheia, 2012, 346 ss.

Fialová A., *Češi a Němci*, [w:] *V souřadnicích mnohosti. Česká literatura první dekády jedenadvacátého století v souvislostech a interpretacích*, red. A. Fialová, P. Hruška, L. Jungmannová, Praha, Academia, 2014, ss. 359-362.

Gosk H., *(Mikro)faktura. Ślady, szyfry, konkrety we współczesnej prozie polskiej powracającej do czasów okupacji. Studium jednego przypadku*, [w:] *Literatura i „faktury” historii XX (i XXI) wieku*, red. A. Molisak i in., Warszawa, Dom Wydawniczy Elipsa, 2014, ss. 71-83.

Herz J., *Předmluva*, [w:] J. Urban, *Habermannův mlýn*, Praha, Fragment, 2016, ss. 7-8.

Irwin-Zarecka I., *Konflikty pamięci*, tłum. P. Dobrosielski, [w:] *Antropologia pamięci. Zagadnienia i wybór tekstów*, red. P. Majewski, M. Napiórkowski, Warszawa, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2018, ss. 433-447.

- Janoušek P., *Svědectví nejen o Gertě Schnirch aneb Takoví jsme byli*, „Host” 2009, nr 9, ss. 61-62.
- LaCapra D., *Trauma, nieobecność, utrata*, tłum. K. Bojarska, [w:] *Antologia studiów nad traumą*, red. T. Łysak, Kraków, Universitas, 2015, ss. 59-107.
- Neumann B., *Literatura, pamięć, tożsamość*, tłum. A. Pelka, [w:] *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*, red. M. Saryusz-Wolska, Kraków, Universitas, 2009, ss. 249-284.
- Orłowski H., *Oblicza deprywacji*, [w:] *Polsko-niemieckie miejsca pamięci*, t. 1, *Wspólne/oddzielne*, red. R. Traba, H.H. Hahn, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2015, ss. 416-440.
- Pauknerová K., *Krajina mezi pamětí a zapomináním. Studie z Čech*, Praha, Karolinum, 2019, 210 ss.
- Pomian K., *Historia. Nauka wobec pamięci*, Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2006, 241 ss.
- Radváková T., *Príspevek k popření kolektivní viny. Román Kateřiny Tučkové se vrací k odsunu*, „Právo” 2009, nr 309, s. 6.
- Sendyka R., *Niepamięć albo o sytuowaniu wiedzy o formach pamiętania*, „Teksty Drugie” 2016, nr 6, ss. 250-267.
- Sendyka R., *Pryzma – zrozumieć nie-miejsca pamięci (non-lieux de mémoire)*, „Teksty Drugie” 2013, nr 1-2, ss. 323-344.
- Szczygieł M., *Zrób sobie raj*, Wołowiec, Wydawnictwo Czarne, 2010, 292 ss.
- Táborský O., *Dějiny podle plánu. Politika dějin a paměti v normalizačním muzejnictví*, [w:] *Česká paměť. Národ, dějiny a místa paměti*, red. R. Šustrová, L. Hédlová, Praha, Academia, 2014, ss. 279-328.
- Wierzejska J., *Przestrzenie zapominania. Marginesy krajobrazów pamięci w esyście środkowo- i wschodnioeuropejskiej*, [w:] *Literatura i „faktury” historii XX (i XXI) wieku*, red. A. Molisak (i in), Warszawa, Dom Wydawniczy Elipsa, 2014, ss. 250-268.
- Wyka M., *Historie paralelne, archiwa i listy jako założycielska przestrzeń nowej literatury faktu*, [w:] *Literatura i „faktury” historii XX (i XXI) wieku*, red. A. Molisak i in., Warszawa, Dom Wydawniczy Elipsa, 2014, ss. 19-30.

References

Primary Sources

- Denemarková R., *Peníze od Hitlera (letní mozaika)* [Money from Hitler (Summer Mosaic)], Brno, Host, 2017, 248 pp.

- Katalpa J., *Němci. Geografie ztráty* [The Germans. Geography of Loss], Brno, Host, 2014, 424 pp.
- Tučková K., *Vyhnání Gerty Schnirch* [The Expulsion of Gerta Schnirch], Brno, Host, 2014, 416 pp.

Secondary Sources

- Assmann A., *Pięć strategii wypierania ze świadomości* [Five Strategies of Repression], trans. A. Pełka, [in:] *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka* [Collective and Cultural Memory. Contemporary German Perspective], M. Saryusz-Wolska (Ed.), Kraków, Universitas, 2009, pp. 333-349.
- Assmann A., *Przestrzenie pamięci. Formy i przemiany pamięci kulturowej* [The Memories of Space. Forms and Transformations of Cultural Memory], trans. P. Przybyła, [in:] *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*, [Collective and Cultural Memory. Contemporary German Perspective], M. Saryusz-Wolska (Ed.), Kraków, Universitas, 2009, pp. 101-142.
- Bojarska K., Solarska M., *Przeciw-pamięć* [Counter-memory], [in:] *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci* [Lexicon of Memory Culture], M. Saryusz-Wolska et al. (Eds.), Warszawa, Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2014, pp. 396-403.
- Domańska E., *Historie niekonwencjonalne. Refleksja o przeszłości w nowej humanistyce* [Unconventional Stories. Reflection on the Past in the New Humanities], Poznań, Wydawnictwo Poznańskie, 2006, 324 pp.
- Draaisma D., *Księga zapominania* [The Book of Forgetting], trans. R. Pucek, Warszawa, Wydawnictwo Aletheia, 2012, 346 pp.
- Fialová A., *Češi a Němci* [Czechs and Germans], [in:] *V souřadnicích mnohosti. Česká literatura první dekády jedenadvacátého století v souvislostech a interpretacích* [In the Coordinates of the Multiplicity. Czech Literature of the First Decade of the Twenty-first Century in the Contexts and Interpretations], A. Fialová, P. Hruška, L. Jungmannová (Eds.), Praha, Academia, 2014, pp. 359-362.
- Gosk H., *(Mikro)faktura. Ślady, szyfry, konkrety we współczesnej prozie polskiej powracającej do czasów okupacji. Studium jednego przypadku* [(Micro)texture. Traces, Codes and Concretes in the Contemporary Polish Prose Looking Back on the Time of the Occupation. A Case Study], [in:] *Literatura i "faktury" historii XX (i XXI) wieku* [Literature and "Textures" of the History of the 20th (and 21st) Centuries], A. Molisak et al., (Eds.), Warszawa, Dom Wydawniczy Elipsa, 2014, pp. 71-83.

- Herz J., *Předmluva* [Introduction], [in:] J. Urban, *Habermannův mlýn* [Habermann's mill], Praha, Fragment, 2016, pp. 7-8.
- Irwin-Zarecka I., *Konflikty pamięci* [Memory Conflicts], trans. P. Dobrosielski, [in:] *Antropologia pamięci. Zagadnienia i wybór tekstów* [Anthropology of Memory. Key Issues and Selected Texts], P. Majewski, M. Napiórkowski (Eds.), Warszawa, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2018, pp. 433-447.
- Janoušek P., *Svědectví nejen o Gertě Schnirch aneb Takoví jsme byli* [Testimony not only about Gert Schnirch or we were like that], "Host" 2009, no. 9, pp. 61-62.
- LaCapra D., *Trauma, nieobecność, utrata* [Trauma, Absence, Loss], trans. K. Bojarska, [in:] *Antologia studiów nad traumą* [An Anthology of Trauma Studies], T. Łysak (Ed.), Kraków, Universitas, 2015, pp. 59-107.
- Neumann B., *Literatura, pamięć, tożsamość* [Literature, Memory, Identity], trans. A. Pełka, [in:] *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka* [Collective and Cultural Memory. Contemporary German Perspective], M. Saryusz-Wolska (Ed.), Kraków, Universitas, 2009, pp. 249-284.
- Orłowski H., *Oblicza deprywacji* [Faces of Deprivation], [in:] *Polsko-niemieckie miejsca pamięci* [Polish-German Places of Memory], vol. 1, *Wspólne/oddzielne* [Shared/Separate], R. Traba, H.H. Hahn (Eds.), Warszawa, Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2015, pp. 416-440.
- Pauknerová K., *Krajina mezi pamětí a zapomináním. Studie z Čech* [The Landscape Between Memory and Oblivion. Studies from the Czech Republic], Praha, Karolinum, 2019, 210 pp.
- Pomian K., *Historia. Nauka wobec pamięci* [History. Science Against Memory], Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2006, 241 pp.
- Radváková T., *Příspěvek k popření kolektivní viny. Román Kateřiny Tučkové se vrací k odsunu* [A Complementary Contribution to the Denial of Collective Guilt. Kateřina Tučková's Novel Returns to the Theme of Deportation], "Právo" 2009, no. 309, p. 6.
- Sendyka R., *Niepamięć albo o sytuowaniu wiedzy o formach pamiętania* [Non-Memory or Situating the Knowledge about the Forms of Remembering], "Teksty Drugie" [Second Texts] 2016, no. 6, pp. 250-267.
- Sendyka R., *Pryzma – zrozumieć nie-miejsca pamięci (non-lieux de mémoire)* [Prism – Understand Non-places of Memory (non-lieux de mémoire)], "Teksty Drugie" [Second Texts] 2013, no. 1-2, pp. 323-344.
- Szczygieł M., *Zrób sobie raj* [Create Yourself a Paradise], Wołowiec, Wydawnictwo Czarne, 2010, 292 pp.

- Táborský O., *Dějiny podle plánu. Politika dějin a paměti v normalizačním muzejnictví* [History According to the Plan. Politics of History and Memory in Normalisation Museology], [in:] *Česká paměť. Národ, dějiny a místa paměti* [Czech Memory. Nation, History and Places of Memory], R. Šustrová, L. Hédlová (Eds.), Praha, Academia, 2014, pp. 279-328.
- Wierzejska J., *Przestrzenie zapominania. Marginesy krajobrazów pamięci w esyście środkowo- i wschodnioeuropejskiej* [Spaces of Forgetting. The Margins of Memory Landscapes in Central and Eastern European Essays], [in:] *Literatura i "faktury" historii XX (i XXI) wieku* [Literature and "Textures" of the History of the 20th (and 21st) Centuries], A. Molisak et al., (Eds.), Warszawa, Dom Wydawniczy Elipsa, 2014, pp. 250-268.
- Wyka M., *Historie paralelne, archiwa i listy jako założycielska przestrzeń nowej literatury faktu* [Parallel Stories, Archives and Letters as the Founding Space of New Non-fiction], [in:] *Literatura i "faktury" historii XX (i XXI) wieku* [Literature and "Textures" of the History of the 20th (and 21st) centuries], A. Molisak et al., (Eds.), Warszawa, Dom Wydawniczy Elipsa, 2014, pp. 19-30.